

A Nagy Háború és a Balkán

Az I. világháború kitörésének 100. évfordulója alkalmával megszorodtak a háborúval kapcsolatos publikációk, a szaktörténészek konferenciákon vitatták meg legújabb tudományos eredményeiket, emellett kiállítások igyekeztek közelebb vinni a szélesebb közönséghez az eseményeket, és nem utolsósorban az interneten is hatalmas tudás halmozódott fel a korszak számos vonatkozásáról a legkülönbélebb értelmezések és megközelítések megjelenítésével. A Világtörténet sem maradt ki azon folyóiratok sorából, amelyek a centenárium kapcsán tematikus összeállítást szenteltek a 20. század egyik legmeghatározóbb eseményének. Idei második száma főképpen a historiográfiai trendeket középpontba állítva azt vizsgálta, hogy a szent cél jegyében, a saját nemzetállam létrehozása érdekében miként alakultak át a nacionalizmusok a világháború idején (a szakirodalom újabban az államépítő nacionalizmus fogalmát használja ezzel kapcsolatban), illetve miként értékelik a háború kirobbanásáért viselt felelősség kérdését a legújabb történetírói iskolák, valamint a jelenlegi emlékeztetpolitika mit emel ki a társadalom számára a történelmi folyamatokból.

Mivel a világháborúhoz vezető első hadüzenetre egy Balkánon történő esemény, a Ferenc Ferdinánd elleni sarajevói merénylet következtében került sor, valamint a háborús felelősséggel kapcsolatban újabb interpretációk jelentek meg, amelyek érintik a régióban lévő államok szerepét is, szerkesztőségünk úgy döntött, hogy egy tematikus számot szentel a világháború és a Balkán összefüggéseinek. Nem egy összegző kép felvázolására törekedtünk, az nem is lehet egy korlátozott terjedelmű folyóirat feladata, hanem bizonyos problémák és kérdéskörök felvetésére, mint az államépítés a Balkánon, a nagyhatalmi szerepvállalás és békefenntartás, a nagyhatalmak ellentéteinek megjelenése a délkelet-európai régióban, a nemzetállamok felelőssége és együttműködési hajlandósága a nemzetközi viszonyok rendezésében, a gazdasági érdekek érvényre juttatásának eszközei, a kulturális behatolás és az ugyanakkor ezzel együtt járó műveltségterjesztés különféle céljai, majd végül a humanitárius segítségnyújtás.

Nem véletlen a tudomány és a közvélemény fokozott érdeklődése a világháború kitöréséhez vezető út iránt. 1914-ben véget érték a „boldog békeidők”, s egyúttal lezárult egy évszázados korszak, amikor nem volt olyan háború, amely kiterjedt volna az egész európai kontinensre. Az előző európai háborút lezáró rendszer közel egy évszázadig képes volt a nemzetközi viszonyokat valamilyen módon rendezni. A bécsi kongresszus döntései – amelyek meghozatalából az egyébként vesztes

Franciaországot sem zárták ki – végső soron az öt nagyhatalom hatalmi egyensúlyának létrehozását szolgálták, s egyúttal bevezették a nagyhatalmi felelősség elvét.

A Balkán szempontjából hosszú távon a világháborút megelőző fél évszázadban a nagyhatalmi békerendezések közül az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró berlini kongresszusnak volt kiemelkedő jelentősége, amely megpróbálta fenntartani a korábbi egyensúlyt és visszaszorítani a háborús győzelem nyomán erősödő orosz befolyást. Minden törekvés ellenére a kongresszus után az addig a Balkánra felügyelő, de egyben konkurensként szemben álló két nagyhatalom, a Monarchia és Oroszország viszonya hosszú időre megromlott, ami nagymértékben meghatározta a következő évtizedekben kialakuló európai szövetségi rendszerek összetételét. A nagyhatalmak Berlinben szakítottak az Oszmán Birodalom integritásának elvével, elfogadták a kisállami rendszert (elismerték Szerbia, Montenegró, Románia szuverenitását, a Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia autonómiáját), ami azt jelentette, hogy ettől kezdve a nagyhatalmi játszmákba is több aktív mellékszereplőt kellett bevonni. Bosznia-Hercegovina odaítélése a Monarchiának, illetve a később aláírt osztrák–magyar–szerb kereskedelmi szerződések véglegesen elkeseredetté tették Szerbiát, amely idővel egyrészt a szerződések megváltoztatására törekedett, másrészt államépítő terveit egyre inkább kelet irányába is szőtte, kiterjesztve többek között Macedóniára, arra a területre, amely kapcsán éleződtek ki a legerőteljesebben a konfliktusok a balkáni népek között. A berlini kongresszuson az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt hagyott területre több ország is pályázott, a helyi megmozdulásokat, különösen az Illés-napi felkelést (1903) követően a nemzetközi közösség – az „európai koncert” korábbi konfliktuskezelő módszereinek megfelelően, közös nagyhatalmi megállapodással – kísérletet tett a régió megbékítésére és fejlesztésére, ennek keretében számos elképzelés és reformjavaslat született a terület európaizálására, minden esetben tükrözve a készítője gazdasági érdekeit is.

A balkáni népek a 20. század második évtizedének elején abban meg tudtak egyezni, hogy az oszmánok kiszorítására közös háborúba kezdenek, a balkáni területek felosztásában viszont nem. Az első Balkán-háborút szokásos módon egy nagyhatalmi (nagyköveti) konferencia követte Londonban, ahol a hatalmi egyensúly további fenntartásának egyre gyengülő szándékával megpróbálták megrajzolni a Balkán új térképét. (Ekkor hozták létre Albániát is, részben azzal a céllal, hogy megakadályozzák Szerbia kijutását a tengerre.) A rendezést az országhatárok meghúzásával elégedetlen balkáni kisállamok nem fogadták el, a londoni konferencia határozatainak nem sikerült érvényt szerezni. 1913 júniusában megkezdődött a második Balkán-háború, a bukaresti béke meghozatalában a nagyhatalmak már nem vettek részt, inkább különtárgyalásaikkal a felértékelődött régió valamelyik országának szövetségét kívánták megnyerni, mivel érezték, a Balkán birtoklása előfeltétele a jobb pozíció megszerzésének a rövidesen átalakuló nemzetközi rendszerben.

A nagyhatalmak együttműködési válságából indul ki Csaplár-Degovics Krisztián. Véleménye szerint a Nagy Háború kirobbanásában a katalizátor szerepét a Balkán nemzetállamai töltötték be, mivel a nagyhatalmak szerteágazó érdekeik miatt nem voltak képesek kezelni a keleti kérdést: sem a Balkán-háborúkat nem tudták megakadályozni, sem a londoni konferencia határozatainak végre-

hajtását nem tudták maradéktalanul elérni. A 20. század második évtizedére a 19. századi nagyhatalmi rendszer működésképtelenné vált, a balkáni államok felismerték és kihasználták a megnövekedett mozgásterüket. A tanulmány Albánia létrejöttének példáján mutatja be, miként szegült szembe Szerbia a nemzetközi nagyhatalmi döntésekkel. Az írás utolsó részében reagál a szerb történetírás álláspontjára, úgy véli, a szerb történészek országuk történetét helytelenül kiragadják a nemzetközi folyamatokból, s újabban – valamilyen támadástól vagy felelősségre vonástól tartva – ismét a *Szerbia versus világ* felfogásban elemzik.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bonyolult szerkezetű állam volt, így a külpolitikai célok meghatározásakor nehézséget jelentett az egyes területek, ország-részek, politikai elitiek szempontjait egyeztetni, de még a gazdasági és a katonai körök között is gyakran ellentétek feszültek. Demeter Gábor azokra a dilemmákra mutat rá, amelyek a magyar érdekek képviselőit merültek fel a Monarchia presztízse szempontjából rendkívül fontos, Szerbiával szemben követendő politika kialakítása során. A kérdés bonyolultságát fokozta, hogy a Balkán-háborúk után a Monarchia külpolitikai helyzete romlott, az új szövetezések nyomán keleti és déli határai mentén ellenséges, a másik szövetségi rendszerhez tartozó államok vették körül, olyan nemzetek, amelyek a felbomlásában voltak érdekeltek. A magyar elitnek az Erdélyre áhítozó románok törekvéseire kellett különös figyelmet fordítani az esetleges háborúval kapcsolatos elképzeléseiben.

Aligha vitatható, hogy Oroszország legkésőbb a 18. századtól, amikor védnökséget vállalt az Oszmán Birodalomban élő ortodox lakosság felett, érdekelt lett a balkáni fejleményekben. A Balkán-félszigethez is kötődtek geopolitikai érdekei (mindenekelőtt a tengerszorosok révén), és nemzetbiztonsági szempontból sem voltak érdektelenek számára a térség hatalmi viszonyai. Igor Grebenkin és Pjotr Akulsin tanulmánya arra mutat rá, Oroszország vezetőit nyugtalanította Németország és a Monarchia aktivitása a térségben, de azon a véleményen voltak, hogy az ország belső viszonyai miatt a háború veszélyes lehet az orosz birodalom számára, amelynek éppen nem voltak területi igényei. A frontokon a katonai vezetők hamar észrevették, hogy a paraszti származású katonák nem értik, miért is mentek harcba, s nehéz őket motiválni a szláv felszabadításának eszméjével. A sorkatonák a háború végén, a vereség kilátástalan helyzetében, távol szülőfalujuktól szívesen csatlakoztak a békét és társadalmi változásokat ígérő internacionalista elvek hirdetőihez.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, más megszálló hatalomhoz hasonlóan, amikor elfoglalta Szerbiát, Montenegrót és Albániát, igyekezett a mindennapi életbe is beleszólni, egyes kulturális hatásokat gyengíteni, illetve az oktatási rendszeren keresztül és egyéb módon saját értékrendjét, kultúráját a másik ország lakosságával megismertetni. Tamara Scheer írása azt emeli ki, hogy a Monarchia másként kezelte az albánokat, akiknek kultúráját támogatni kell, mint a szerbeket. A szerb kultúrát a hatóságok az ellenséges befolyás eszközeinek tekintették, amit feltétlenül vissza kell szorítani. Ennek szellemében megpróbálták a cirill betűs írás használatát megakadályozni, ami számos nehézségbe ütközött, többek között a hivatali rendszer megfelelő működését is megnehezítette. A megszállás két éve rövid idő volt ahhoz,

hogy az intézkedések eredményesek legyenek, a helyi lakosság érzékenységét viszont kellőképpen megsértették.

A balkáni felszabadító mozgalmak a 19. századtól kezdve kiváltották a nemzetközi közvélemény érdeklődését, a lapok beszámoltak azokról, s több országban egyesületek alakultak a keresztények támogatására. Mivel a balkáni ügyek rendezése gyakran nemzetközi szinten zajlott, a hazai szervezetek megpróbálták hatni kormányaikra külpolitikai ügyekben is. Balatoni Balázs egy ilyen társaság, a Balkan Committee szerepét vizsgálja 1903–1908 között, a macedóniai reformkísérletek idején. A Committee erőteljesebb brit kezdeményezést, határozottabb átalakítási programot szorgalmazott, de ezt akkor sem tudta elérni, amikor a liberálisok kerültek hatalomra. A Committee tagjai zömmel liberálisok voltak, így a balkáni haladás és felszabadítás eszméjét összekötötték a szabadság- és a szociális jogok hazai kiterjesztésével.

A világháború ideje alatt új szakaszába érkezett az örmények és az ifjútörökök közötti nemzeti összecsapás. Törökország korábbi területek visszaszerzését és gazdasági előnyöket remélve 1914-ben a központi hatalmak mellett lépett be a háborúba. Az ifjútörök kormányzat úgy vélte, az örmények antantbarátok, s ezért 1915 tavaszától szankciókat vezetett be az örmények ellen. 1915 áprilisában, egy időben Gallipoli ostromával megkezdődött az örmények kitelepítése Anatóliából. A deportálások során 600–800 ezer ember vesztette el életét, és sok százezren menekültek el. Az első menekülthullám Oroszországba, illetve a Földközi-tengeren át Nyugat-Európába indult, Kelet-Közép-Európa csak a görög–török háború után lett célpont. Az oroszországi rendszerváltozást követően az örmények mellett megnőtt az orosz menekültek száma is. Kránitz Péter Pál tanulmánya a menekültügyi rendszer intézményesülését és a menekültek befogadását, társadalmi összetételét mutatja be.

A szerkesztők remélik, hogy a két I. világháborús tematikus szám egymáshoz kapcsolódó írásai hozzájárulnak az események indítékainak megismertetéséhez, a háborúhoz vezető folyamatok bonyolultságának és többféle értelmezhetőségének bemutatásához.

Bíró László

THE GREAT WAR AND THE BALKANS

As recently new interpretations have appeared in the literature and the earlier debates regarding the role and responsibility of the small states in the outbreak of WWI have deepened further, the editorial board has decided to publish a thematic issue on the connection between the Balkan peninsula and WWI. We did not intend to outline a summary or synthesis, which task cannot be assigned to a journal with limited space, but rather to emphasize certain problems and focus on debated questions, like state-building in the Balkans; international peace-keeping and the powers; the responsibility of nations states and their willingness to contribute to the settling of international relations; instruments of enforcing economic interests; the aims of cultural penetration and dissemination and humanitarian aid.